

עוד לדמותו ולקורותיו של ר' אברהם קאסטר

Author(s): א' שוחטמן

Reviewed work(s):

Source: *Zion / ציון*, Vol. 4 (תשמ"ג), pp. 387-406

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70038104>

Accessed: 04/12/2011 16:39

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion /*.

<http://www.jstor.org>

עוד לרמותו ולקורותיו של ר' אברהם קאסטרו

מאת אליאב שוחטמן

א. זיקתו של ר' אברהם קאסטרו לחכמת הקבלה

וקשריו עם חכמים בני זמנו

הידיעות לתולדותיו של ר' אברהם קאסטרו, מן האישים החשובים ביהדות מצרים במאה ה"ז, נאספו ופורסמו על ידי א' דוד כבר לפני יותר מעשר שנים¹. לכך מן הידוע זה מכבר אודות התפקידים המרכזיים שמילא במינהל הכספים של השלטון העות'מאני במצרים², ניתן לדלות מן הידיעות שמביא א' דוד קווים לעולמו הרוחני של ר' אברהם קאסטרו, שכמדומה לא זכו לתשומת הלב הראויה. במאמרו מפרסם א' דוד לראשונה שני קטעים מתוך שני חיבורים שונים בכתב יד, מאת ר' יוסף אבן ציאה, מן החשובים שבחכמי הזמן, שחי בירושלים וברמס³. הקטע הראשון לקוח מתוך דברי החתימה של המחבר לחיבורו, אבן השהם⁴, חיבור שהוקדש על ידו לר' אברהם קאסטרו, ובהם הוא מתואר כ'החכם האלהי האמיתי הכולל'; בקולופון של כתב יד זה נמצא התאריך: שנת הרצ"ח ליצירה (1538). בקטע השני, הלקוח מתוך הקדמתו של המחבר לחיבורו צרור החיים⁵, נאמר:

ראיתי חכם חרשים ונבון לחרשים קדושים שבתרשישים ואישים איש אלדים קדוש יאמר לו ברום קדושת מפעלו כי אין על עפר משלו... הלא הוא החה"ה כה"ר אברהם קאסטרו יצ"ו המרבה להרביץ תורה בישראל בכח אל יזכה לראות בבנין אריאל וקבוץ יהודה וישראל.

א' דוד מבקש להצביע, באמצעות המובאות הנ"ל, על קשרי הידידות ההדוקים שהיו לו לר' יוסף אבן ציאה עם ר' אברהם קאסטרו, 'שלו הקדיש חבורים אלו'. לעניות דעתי, ראוייה ידידות זו לתשומת לב מיוחדת. החיבורים האמורים לא הוקדשו לר' אברהם קאסטרו רק מפאת מעמדו המיוחס וכבודו. חיבורים אלה נכתבו במיוחד עבורו, על שום העניין שהיה לו לר' אברהם קאסטרו בחכמת הקבלה, וזה אולי הרקע העיקרי לידידות המיוחדת שנקשרה בין שני האישים, כפי שעולה מהקדמתו של ר' יוסף אבן ציאה לספר אבן השהם. הוא מציע את חיבורו זה לפניו, לאחר שהוא – ר' אברהם קאסטרו – כבר ראה 'שאר דברי המחברים בחכמה הזאת [= קבלה], ראשונים ואחרונים, חדשים גם ישנים, דשנים ורעננים', ועל כן הוא מבקש ממנו שיראה את

1 א' דוד, 'לסימנה של הנגידות במצרים ותולדותיו של אברהם די קאשטרו', תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 325-337.

2 בהקשר זה, ראה: א"נ פולק, 'היהודים ובית המטבעות במצרים בימי הממלוכים ובראשית שלטון התורכים', ציון, א (תרצ"ו), עמ' 24-36.

3 א' דוד (לעיל, הערה 1), עמ' 335-336.

4 אבן השהם, כתב יד בית הספרים הלאומי בירושלים 416°8.

5 צרור החיים, כתב יד מונטיפיורי 318, שתצלומו במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים ס' 5262.

חיבורו, 'אתה תבחר ולא אני'. עוד הוא כותב שם, שאילו היה הדבר בידו, היה מעלים את הספר מעין כל (בגלל טיב הנושאים הנדונים בו), 'למען לא ישיגה זולתי איש חכם נקי כפים ובר לבב כמוך'. דומה שמן העניין להביא בזה מובאות אחדות מדבריו של ר' יוסף אבן ציאה בהקדמתו:

נאום הצעיר יוסף בן לאדוני אבי אברהם נ' ציאה. יען כי ראיתי איש חיל רב פעלים, לו שם כשם הגדולים, קרוש יאמר לו בטוב יושר מפעלו, לכן יערתי לחבר ולסדר לפניו ספר באמרי שפר, לתאר לפאר ולבאר... למלאות שאלות עולות לאדוני גאוני ואוני, נקי ובקי... יכון נכון וישכון, בראש הראש ככרוש, רענן בענן יתלונן, בחכמה נעלמה ורמה... נורא במעלות גבוהים, מפחדו הכל רוחים, ולגודל מפעלותיו תמהים... לרוב אהבתך עלי כי גברה, ארי שבחבורה, ונורא בגבורה, ולך בתורה משרה... גם כי ראיתי כבוד תורתך משתדל תמיד להחזיק ידי כל רב ותלמיד, ונורא כתר תורה מעמיד, כל אלה החזיקוני לנער חצני... ונדרשתי למלאות שאלת האדון כדברים נסתרים, שביירו חקרו וביארו חכמי הקבלה העולים במסלה מעולה העולה במעלה... בסוד הפרדס אשר הוא ידוע להם שהוא להתבודד בעניינים ידועים אצלינו בחכמה הזאת... ובקורות האל יתברך בנביא לראות את פני האדון כאשר עם לבבי, ראה תראה החבור הזה מעט הכמות ורב האכזות. וכבר ראית שאר דברי המחברים בחכמה הזאת ראשונים ואחרונים חדשים וגם ישנים, דרשנים ורעננים, ואתה תבחר ולא אני... ותהלה לאל ית' והודאות לשמו, אשר אנה ספרי לידך למען לא יהיה יגיעי לריק ולבטלה וכי כ"ת ראוי לו גם לכל דבר שבקדושה, הוא אבן הראשה, והוא ית' יודע שאלו הייתי יכול לכתבו כולו בקונדרס אחד כדי להעלימו מהבילי ראויים לו, הייתי עושה בטוב לבב למען לא ישיגה זולתי איש חכם נקי כפים ובר לבב כמוך... נאום הצעיר, אשר לרוחו העיר, ולבו לחסרונו מבעיר, את גופו כולו, וישא משלו.

בהקדמתו לחיבורו המאוחר יותר, צרור החיים⁶, שהוא פירוש על ספר אוצר הכבוד לר' טודרוס

6 האם אין בהתבטאות זו משום עדות לכך, שבעת שהדברים נכתבו לא היה ר' אברהם קאסטרו בירושלים (ואולי חזר למצרים)? לאור תעודות בית הדין המוסלמי בירושלים שנחשפו על ידי א' כהן, אין ספק בכך שבאותה שנה (רצ"ח, 1538) היה אמנם בירושלים (ראה מאמרו הנזכר להלן, בהערה 35, עמ' 409). אלא שא' כהן עצמו מעלה את האפשרות (שם, עמ' 412), שייתכן שהוא נשא בתפקיד הממונה על גביית המסים בירושלים תקופה קצרה כלבר, ומטעם זה לא נזכר כרישומי בית הדין אלא פעם אחת כלבר. דומה שהתבטאות זו של ר' יוסף אבן ציאה, יש בה כדי לסייע להשערה זו.

7 כתב היד קטוע ומגיד עד דף 88 ע"א, וכך אין לדעת את זמנו המדויק של החיבור (האמור להימצא בקולופון), וראה להלן, הערה 59. כמובן אין לדעת אם החיבור נמסר לר' אברהם קאסטרו, ואם כן – היכן, בירושלים או במצרים? מכל מקום ניתן לקבוע בביטחון, כי כתב היד מצוי היה במצרים ברור הבא. ברף 3 ע"א של כתב היד מצאתי כתוב: 'זה הספר שאלתי מה"ר אברהם גרייאני החזן נר"ו. הצעיר חיים חבריא'. ר' חיים החבריא היה תלמידו של ר' בצלאל אשכנזי, מחשובי חכמי מצרים ברור הבא (ראה רפאל אהרן נ' שמעון, טוב מצרים, ירושלים תרס"ח [ר"צ תשכ"ט], ערכו), וישב בקאהיר. בספר דרשותיו שהגיע לירדן, ובו אוסף מדרושים ופירושים של רבים מחכמי הזמן שבמצרים (כתב יד אוקספורד בודלי 2553, סרט 22257 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים), מובאת גם דרשה בשמו של ר' אברהם גרייאני (דף יו ע"א), וכנראה נמנה אף הוא עם חכמי הזמן שבמצרים. כיצד הגיע כתב היד לירדן של חכם זה, ומדוע לא נשתמר כתב היד אצל החכמים יוצאי חלציו של ר' אברהם קאסטרו – זאת אין בידינו לדעת לפי שעה.

אבולעפיה, כותב המחבר ר' יוסף אבן ציאה, כי ר' אברהם קאסטרו הוא שהניעו לכתוב חיבור זה, וברברי הקדמתו הוא מאריך מאוד לשבחו ולהללו. ואלו דבריו שם:

נאום הצעיר יוסף בן לא"א אברהם בן ציאה נ"ע... כי יען וביען ראיתי חכם חרשים ונבון לחשים קדושים בתרשישים ואישים איש אלדים קדוש יאמר לו כיום קדושת מפעלו כי אין על עפר משלו ויש לו שכר טוב בעמלו בריך ה' חילו, הלא הוא החה"ה אברהם קאסטרו יצ"ו המרבה להרביץ תורה בישראל בכח אל... המשתדל לקונו באונו והונו להעתיק ולהמתיק ולהצדיק ולהחזיק עמוד למוד תלמוד התורה בגבורה ומשננה וסברה... ובראותו ספר... אוצר הכבוד... בקצת מקומות לא רצה [= המחבר] לבאר מאומה ודעתו שם נעלמה באומרו כי לא הורשה לבארם, ולכן האדון הנז' נר"ו גזר אומר עלי לדלות במעלות מסלות מצולות תעלות לגלות סגולות גולות סודותיו... ואני לגדול אהבתו קבלתי דברתי לבלתי סור מאמרתו בזמרתו וגזרתו, גזרת ספיר ויהלום מצופה בשלום עוז תורתו, עם היותי בלתי ראוי לכך...

דמותו של ר' אברהם קאסטרו כמחזיק בידי תלמידי חכמים, משתקפת גם מתוך מקורות אחרים שבדפוסים ובכתבי יד. כך לדוגמה, בספר סדר אליהו זוטא⁸ מתואר ר' אברהם קאסטרו במלים הבאות:

הישיש ה"ר אברם קשטרו אשר היה ממונה על המטבע והוא האיש אשר הפליא לחזק ידי הנחשלים, הולך צדקות ודובר מישרים, והחזיק יד בעלי התורה והתלמוד, יסוד הדת והעמוד, והעמיד מממונו ישיבות הרבה, ועשה סייג לתורה, ואלמלי עליא לא מתקיימי אתכליא⁹.

על כך שקשריו עם תלמידי חכמים חרגו מגדר פטרונות גרידא אנו יכולים ללמוד גם מאגרת קטועה אחת שנשלחה אל ר' אברהם קאסטרו על ידי משה בן בנימין אשכנזי. באגרת זו, המצויה בין קטעי הגניזה הקאהירית, נאמר: 'פה מפיק מרגליות זכות, דקות מן הדקות [...] לבר אלקין, מגלה רזין, פלפלא חריפא, סיני [...] הכשרון, טוב עם אנשים עם אלקים ועם [...]'.¹⁰ תארים אלה

8 ר' אליהו קפשאלי, סדר אליהו זוטא, ב, ירושלים תשל"ז, עמ' 151.

9 הדברים נאמרים בהקשר לפרשת המרד של אחמר פאשה בשנת 1523. בהמשך הדברים, שם (עמ' 152-154), מסופר כיצר נצטווה ר' אברהם קאסטרו על ידי אותו אחמר פאשה להמציא לו ששת אלפים פרחים בעצם יום הכיפורים. ר' אברהם קאסטרו סירב למלא אחרי הציווי, למרות הסכנות שהיו טמונות בכך, ועשה כל מיני השתדלויות על מנת שלא לחלל את יום הכיפורים. ראה ש' רואניס, קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, ב, סופיא תרצ"ז-תרצ"ח, עמ' 214. וראה עוד המקורות הנוספים שבדפוס, שמביא א' דוד (לעיל הערה 1), עמ' 332 ואילך. מן הראוי להזכיר כאן גם, כי בראיון שנתן מ' בניהו לעיתון *Jerusalem Post* ביום 1.6.1981 – הוא הראיון הנזכר על ידי א' כהן במאמרו שידון להלן (הערה 35; ראה דבריו שם, עמ' 406) – מוסר בניהו, בין יתר דבריו, כי הר"א קאסטרו יסד ישיבה בירושלים; ואף שלא מובאים שם מקורות כלשהם, מסתבר שהדברים נאמרו על סמך המצוי בידי.

10 אוסף מוצרי 80 I, מספר משנה 3. תצלומה במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי בירושלים, ס' 26186.

קשה להניח שיינתנו רק לתפארת המליצה, ובוודאי מעידים על דמותו הרוחנית של האיש, שעד כה זכה לתשומת לב רק בזכות מעמדו הבכיר בשדה הפינאנסים.

לתמונת קשריו של ר' אברהם קאסטרו עם החכמים בני זמנו תורם מקור רב עניין – תשובה אחת של הרדב"ז¹¹ המופנית אל ר' אברהם קאסטרו, וככל שיריעתי מגעת, הרי היא המקור היחיד בספרות התשובות של הזמן אשר בו נזכר במפורש שמו. אותה תשובה עוסקת בענייני עבדים, ובה נאמר:

שאל החכם ומעולה כה"ר אברהם קאסטרו יצ"ו, מה טעם התירה תורה למסור לעבד עברי שפחה כנענית, והרי הוא חייב בכל המצוות ומוזהר בכל העבירות, למה יוסיף על חטאתו פשע לבוא על השפחה ולהרבות עבדים. ובכלל השאלה אם לא מסר לו רבו שפחה כנענית, מותר לבוא על השפחה או לא.

תשובה זו היא מקבילתה של תשובה אחרת שנדפסה זה מכבר בקובץ שו"ת הרדב"ז¹², אלא ששם היא מופיעה ללא ציון שם השואל, וכחוליה אחת בסדרה של שאלות, שעניינן היתר חיי אישות עם נכריות ושפחות¹³.

מקור אחר מצביע, אולי, על הרקע האישי לפנייתו של אברהם קאסטרו אל הרדב"ז. ההיסטוריון הערבי בן אותו הזמן, אבן איאס, מוסר¹⁴, כי 'היו לו [= לר' אברהם קאסטרו] שתי שפחות, אחת מהן חבשית והשנייה שחורה. הוא בא על השפחה החבשית, וזו התעברה ממנו וילדה בת'. בהמשך מסופר, כי אותה שפחה הלכה אצל בית הדין המוסלמי והכריזה על התאסלמותה, ולאחר שבית הדין הכיר בכך ופסק גם על התאסלמותה של הבת, ביקש ר' אברהם קאסטרו לשנות את ההחלטה ולהשאיר את הבת ברשותו, אך ללא הצלחה. לכאורה יש בסיפור זה משום רמז, שאברהם קאסטרו היה פורץ גדר, וזה סותר את התמונה שצוירה לעיל, שכן אם מדובר בשפחה נוכרית, הרי שבמעשהו של ר' אברהם קאסטרו היה משום איסור גמור, שהרי אין יהודי מותר לבוא על גויה¹⁵, ואף אם הוטבלה לשם עבדות וקיבלה עליה מצוות שעבדים חייבים בהן, אין היא מותרת אלא בעבד עברי ואסורה בבן חורין¹⁶. אלא שבהעדר כל ראיה לסתור, אין כל סיבה שלא לקבל אחת מן האפשרויות הבאות: או שאותה שפחה התגיירה כדין, או שמדובר בחבשית יהודייה, דהיינו מן הפלאשים; שתי האפשרויות הן בגדר תופעות מוכרות במקורות

11 שו"ת הרדב"ז, מכת"י, ה, בני ברק תשל"ה, סי' קעה.

12 שו"ת הרדב"ז, ורשה תרמ"ב ו, סי' שני אלפים קלד.

13 שם, סי' שני אלפים קלאיקלו. יש רגלים לסברה, שלא רק התשובה בסימן קלד נכתבה לר' אברהם קאסטרו, כפי שמוכח מן המקבילה, אלא גם יתר התשובות שבסימנים הללו, או חלקן לפחות.

14 הדברים מובאים ומתורגמים על ידי פולק (לעיל, הערה 2), עמ' 29.

15 ראה רמב"ם, הלכות אסורי ביאה, יב א-ב; שו"ת הרדב"ז, ורשה תרמ"ב, ג, ס' תתצד (תנג).

16 ראה רמב"ם, שם, הלכה יא.

ההלכה של החכמים בני הזמן¹⁷. את המעשה בכללותו יש להבין על רקע המעורבות הגדולה שהיתה לעבדים ושפחות בחייהם של יהודי מצרים בתקופה הנדונה¹⁸.

ב. מוצאו ומשפחתו

להשלמת ידיעותינו על ר' אברהם קאסטרו ננסה להאיר במידת האפשר את שאלת מוצאו ומשפחתו. ראוי לציין, כי מוצאו היה ממשפחה שהעמידה כמה וכמה חכמים¹⁹, וכי גם כמה מצאצאיו היו רבנים חשובים²⁰, שהגדול שבהם הוא ר' יעקב קאסטרו, ראש חכמי מצרים בדור שלאחר הרדב"ז²¹. קודם שנפרט יותר בעניין זה, מן הראוי להעיר הערה אחת ביחס לשאלת מוצאו של האיש.

א' דוד כותב במאמרו, כי 'על משפחתו ומוצאו אין אנו יודעים דבר. שם משפחתו קאסטרו מעיד, שמוצאו או מוצא אבותיו הוא מספרד. אולי מוצאם מן העיר Castro del Rio בדרום-

17 לנישואין עם שפחות שהתגיירו, ראה לדוגמה: שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, לכותב תרכ"ב, סי' קצד. וראה בהקשר זה ש' אסף, 'עבדים וסחר-עבדים אצל היהודים בימי הביניים, באהלי יעקב, ירושלים תש"ג, עמ' 242-243. לקשרי אישות בין יהודים ובין נשים מן הפלאשים, ראה: שו"ת הרדב"ז, חלק ז, ורשה תרמ"ב, סי' ט; אהלי יעקב, לר' יעקב קשטרו, ליוורנו תקמ"ג, סי' יא. וראה גם בהגהות מהר"י קשטרו לשו"ע, ערך לחם, קוסטנטינא תע"ה, יו"ד, סי' רסז, סעיף יד, ומשם עולה, כי סתם 'חבשי' הכוונה ליהודי חבשי, דהיינו פלאשי. ראוי לציין, כי מתוך הדברים שמוסר אותו היסטוריון מוסלמי נראה שאכן מדובר באחת מן האפשרויות הללו. מתוך המשך תיאורו עולה, כי טענתו של ר' אברהם קאסטרו בבקשו לבטל את החלטתו הנ"ל של בית הדין המוסלמי היתה, כי הבת היא יהודייה, אלא שהדיין המוסלמי שדן בעניין פסק: 'אם הדיין הראשי פסק על מוסלמיות הבת ונעשתה מוסלמית, האחזירנה לדת היהודים'. לו דובר בבעילת שפחה נוכרית, לא יכול היה ר' אברהם קאסטרו לטעון כי בתה יהודייה (אלא אם כן נניח שהבת נטבלה לשם גירות לאחר לידתה). מסתבר איפוא, שאותה שפחה היתה יהודייה – אם מפני שהתגיירה, אם מפני שהיתה יהודייה על פי מוצא (מן הפלאשים). מעשהו של ר' אברהם קאסטרו עם אותה שפחה חבשית לא נבע איפוא ממנהג הפקר שנהג בה. זאת ועוד, שאלתו לרדב"ז מצביעה במפורש על כך שראה במעשהו חלק מחיי אישות מותרים על פי דין (לדעתו לפחות) שהרי אין זה מתקבל כלל על הדעת שאדם החי חיי הפקר עם שפחה יאה מותר מן השאלה: מדוע התירה התורה לעבד לבוא על שפחה, שהרי בכך הוא מוסיף חטא על פשע ומרבה עבדים, ויראה כחטא בעילת שפחה אפילו על ידי עבד – אם אין היא בהתאם לדין.

18 ראה: א' דוד, 'מעמדם הכלכלי של יהודי מצרים במאה ה"ט', לאור תשובות הרדב"ז, מקדש ומים, א (תשמ"א), עמ' 85, 96-95, והמקורות המצוינים שם.

19 ראה מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, ירושלים תרצ"ח, עמ' 606-607. כמו כן ראוי להזכיר את ר' עובד די קשטרו, שחתם על קיום שטר בירושלים בשנת רפ"ז (ראה שו"ת מהרלב"ה, למכרז תרכ"ה, ור"צ: ניו יורק תשכ"ה) סי' צה, ואת ר' דוד קשטרו, שחי אף הוא בירושלים כעבור מאה שנה, ראה א"ל פרומקין – א' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, ב, ירושלים תרפ"ח, עמ' 48.

20 כר' אברהם קשטרו, נכדו של ר' אברהם קאסטרו דנן (פסק אחר שלו נדפס באהלי יעקב [לעיל, הערה 17], סי' קלא). הוא חי ופעל במצרים בזמנו של ר' יעקב קשטרו (ראה הדיון עליו להלן). אותו שם נשא גם אחר מצאצאיו של ר' יעקב קשטרו, מעתיק פירוש לפרקי אבות, כתב יד סינסינטי 507/1 (ראה דף מג ע"ב; תצלום כתב היד מצוי במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים, סי' 19191). חכם זה הוא כנראה 'החכם המנוח ספרא דבי דינא כמה"ר אברהם קאשטרו', הנזכר בקטע גניזה בעניין ירושתה של הרמזיה בת ר' יוסף חזן, משנת ת"מ. כתב יד בית המדרש לרבנים בניו יורק, אוסף אדלר, 30, NS דף 3 ע"א; תצלומו במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים סי' 39963.

ספרד, לא הרחק מן העיר קורדובה. לא מן הנמנע, שהוא עצמו הגיע למצרים מספרד בעת הגירוש²¹. והנה, לאחרונה נתגלה מסמך ובו נזכר לראשונה שם אביו של ר' אברהם קאסטרו: יוסף²², גילוי המאפשר אולי לבסס השערה באשר למוצא המשפחה. בסוף ספר פירושים על אגרות התלמוד, כ"י פארמה 156 סי' 3010 במכון לתצלומי כ"י עבריים בירושלים, נמצא הקולופון הבא:

נשלם הספר הגדות לרבותינו ז"ל על ידי הצעיר יהודה נ' חביב לגביר יקר ונכבד ומעולה ונבון ר' יוסף די קשטרו בן... המעולה דון יעקב די קשטרו... השם יזכירו [לתלמוד...] בו ובספרים אחרים ולהבין ולה... מאמר על מתכונתו ויבוא בימינו הגואל [...] ימלא הארץ דעה כמו שהבטיחנו הנביא (ומלאה) הארץ דעה את ה' ויגמר באספי ביום רביעי בש[ב]עה ועשרים יום לחודש אלול שנת חמשת אלפים ומאתים וששים ושש ליצירה²³.

מבחינת התאריך הנזכר כאן – שנת ה' רס"ו (1506), ייתכן מאוד שמדובר אמנם באביו של ר' אברהם קאסטרו, ולכך מסייעת גם העובדה ששם אביו של יוסף היה יעקב – שם שאותו מוצאים אנו אצל בנו של ר' אברהם (ראה להלן). אם נכון אמנם לזהות את 'יוסף די קשטרו' כאביו של ר' אברהם דנן, כי אז יש מכאן גם ידיעה חשובה באשר למוצא המשפחה. לפי הרשום כאן, נעתק החיבור באספי. יישוב זה נמצא במארוקו, ושימש מרכז חשוב לקליטת מגורשי ספרד²⁴. אין ספק איפוא שמוצא המשפחה הוא מספרד, משם יצאה ככל הנראה בעת הגירוש. אפשר שכעבור שנים מספר עקר ר' יוסף די קשטרו לסאלוניקי, שכן בסוף ספר עקדת יצחק לר' יצחק ערמה, סלוניקי רפ"ב, נמצא כתוב: 'ונשלם על ידי המחוקק המפואר במלאכתו ר' יוסף די קראשטו²⁵ השם ברחמיו יחיהו ויעזרהו לעשות ספרים הרבה וכן יהי רצון ונאמר אמן'. ייתכן מאוד שמדובר באותו אדם עצמו, ואם אכן יש אמת בהשערה זו, כי אז יוצא שבעת שר' אברהם קאסטרו כבר שימש במישרת הממונה על בית המטבע במצרים²⁶, שהה אביו בסאלוניקי²⁷.

- 21 א' דוד (לעיל, הערה 1), עמ' 336.
- 22 גילוי זה עולה מתוך אחת התעודות שבבית הדין השרעי בירושלים, אשר נחשפו על ידי א' כהן מתוך ארכיון בית הדין. ראה מאמרו הנזכר להלן בהערה 35, עמ' 409.
- 23 סרט סי' 13739 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי בירושלים.
- 24 ראה ר' קורקוס, 'הודי מארוקו מגירוש ספרד ועד אמצעה של המאה ה"ו', ספונות, י' (תשכ"ו), עמ' נה, בייחוד בעמ' סג ואילך. גם מעתיק כתב היד הנ"ל מוצאו מספרד, ומצויה בידניו העתקה אחרת שלו, של פירוש רש"י לתורה, משנת רנ"ח (כתב יד בית המדרש לרבנים בנייירוק L 801/2, תצלומו במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי בירושלים, סי' 24032), והרב י"מ טולידאנו מביא בספרו אפריון, ירושלים תרס"ה, דף ג ע"ב, ומעיר כי מעתיק זה בא מגולת ספרד, 'אשר באו בהמון רב והתיישבו בערי מארוקו וגם בעיר ההיא בעצמו, כנודע'.
- 25 וככל הנראה צ"ל: קאשטרו, וראה: י"ש עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 182-183, מס' 415.
- 26 לפי חשבוננו של פולק (לעיל, הערה 2), עמ' 30, נתמנה ר' אברהם קאסטרו למשרתו בשנת רפ"א (1521) או בסמוך לכך.
- 27 למרות הסבירות שבהשערות אלה, עדיין צריכים הדברים ביסוס במקורות, ולפי שעה אין הם יוצאים איפוא מכלל השערה. עוד ראוי לציין כאן, כי בתקופה מאוחרת יותר נזכר אדם אחר בשם יוסף (או שמא מדובר בכמה אנשים), ששהה בסאלוניקי; ראה מצבות שאלוניקי (לעיל, הערה 25), שם; ובאותו הקשר: מ"ש מולכו,

עתה נחזור לגדול יוצאי חלציו של ר' אברהם קאסטרו, ר' יעקב, הידוע בכינויו: מהריק"ש, ולשאלת הקשר המשפחתי שבין השניים. דברים מפורשים בעניין זה מוצאים אנו בספר קורא הדורות לר' דוד קונפורטי²⁸, שם נאמר, כי ר' יעקב היה נכדו של ר' אברהם: '...האדון השר המרומם השלם כמה"ר אברהם קשטרו ז"ל והוא אבי אביו של הרב הגדול כמה"ר יעקב קשטרו ז"ל'. ברם, קביעה זו הינה בלתי אפשרית. במקום אחד מזכיר ר' יעקב קשטרו במפורש את שם אביו: בהקדמתו לספר תולדות יעקב על מסכת ביצה, ירושלים תרכ"ה, חותם המחבר את שמו המלא: יעקב בר אברהם קשטרו. האפשרות היחידה ליישב את הידיעה שעליה מוסר קונפורטי, אשר לפיה שם סבו של מהריק"ש היה אברהם, עם הידיעה הבטוחה הנמסרת מפי מהריק"ש עצמו, אשר לפיה שם אביו היה אברהם, היא להניח שאברהם, אביו של מהריק"ש, נולד לאחר שאביו אברהם כבר מת, ונקרא על שמו. אילו קיבלנו הנחה זו צריך היה לומר, שר' יעקב קשטרו נולד שנים רבות לאחר מותו של ר' אברהם קאסטרו. ואולם מסתבר שלא כך הוא. שנת לידתו של ר' יעקב היא רפ"ה, או סמוך לכך²⁹, ובידינו ידיעה כי בשנת רצ"ח היה עדיין ר' אברהם דגן בין החיים³⁰. לא ייתכן איפוא לומר, כי גם אביו וגם אבי אביו של ר' יעקב נקראו אברהם³¹.

נראה איפוא, כי ר' אברהם קאסטרו לא היה סבו של מהריק"ש אלא אביו, וטעות בהעסקה או במסורת היא שגרמה לשיבוש שבספר קורא הדורות. הוכחה כמעט ודאית לכך ניתן למצוא, לעניות דעתי, בתשובותיהם של ר' מאיר גאיוון ור' חיים כפוזי, מחכמי מצרים בזמנו של ר' יעקב קשטרו. התשובות עדיין בכתב יד³², והן עוסקות בסכסוך ירושה שהתחולל בין בני משפחת קאסטרו – בני ובני אחיו של ר' יעקב קאסטרו – בקשר עם זכות הבעלות בנכס שהוקדש בשעתו על ידי מורישים. שני המקורות הללו אינם נוקבים אמנם בשמו של אותו מוריש, אבל כמה סימנים לכך שהמדובר בר' אברהם קאסטרו. בתשובת ר"מ גאיוון מתואר אותו מוריש כ'בעל זכות אלתום', דהיינו זכות חכירת המכס. אין בדינו כל ידיעה על מישוה מאבותיו של מהריק"ש

מצבות בית העלמין של יהודי שאלוניקי, תליאביב תשכ"ה, עמ' 172, מס' 535: שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סי' קעב.

28 מהדורות קאסעל, ברלין תר"ו, דף לג ע"א.

29 ראה: A. David, 'Castro, Jacob Ben Abraham', *Encyclopaedia Judaica*, V, Jerusalem: 1971, p. 245

30 זהו תאריך הקולופון של החיבור בו מצויה הקדשת מחברו, ר' יוסף אבן ציאת, לר' אברהם קאסטרו. ראה לעיל, עמ' 387. יש יסוד להנחה, ששנת פטירתו קרובה לשנת ש"ד; ראה התעודה הנזכרת להלן, עמ' 398 ואילך, בקשר עם חלוקת ירושתו של ר' אברהם קאסטרו. זמנה של התעודה הוא ב' בחשוון, שנת ש"ד, ומסתבר שנפטר זמן לא רב קודם לכן.

31 גם מה שנמצא בספר תולדות הפוסקים לש"מ חאנעס, וורשא תרפ"ב, ערך 'גהות וחרושים מהריק"ש', דף צו ע"ב, כי 'הרב יעקב קאשטרו (היה) בן אחי השר המרומם ר' אברהם קאשטרו, הינו טעות. שהרי אם שם אביו של מהריק"ש היה אברהם, כאמור לעיל, לא ייתכן שזה היה גם שם אחי אביו.

32 שו"ת ר' מאיר גאיוון, כתב יד בית הספרים הלאומי בירושלים, 8° 127, סי' לד; שו"ת ר' חיים כפוזי, כתב יד בית המדרש לרבנים בניו יורק, מס' 1454, R (תצלומו במכון בן צבי, ירושלים מס' 592), סי' עט, דף קכו ע"א. את כתב יד שו"ת ר"מ גאיוון עתיד אני לפרסם בקרוב בעז"ה, ואילו כתב יד שו"ת ר"ח כפוזי עתיד לראות אור במסגרת פרסומי המכון לקהילות ישראל במזרח באוניברסיטת בראילן.

שהחזיק בזכות זו לבד מר' אברהם קאסטרו, המתואר בספר קורא הדורות כבעל הזכות הזו, אלא ששם, כאמור לעיל, הוא נזכר כסבו של מהריק"ש. והנה, בתשובת ר"ח כפוי נאמר במפורש על 'הדור הזה', דהיינו הדור של בעלי הדין המתדיינים, 'שהוא דור שלישי למקדיש', כלומר נכדיו של המקדיש³³, ויוצא לפי זה, שמהריק"ש הוא דור שני למקדיש, כלומר בנו. על הרקע ההיסטורי לסכסוך זה שבין בני משפחת קאסטרו עוד נעמוד בהמשך הדברים, כשנזדקק שוב לפרשה בלתי ידועה זו.

אם היה מקום לספק כלשהו בדבר אמיתות המסקנה על הקשר המשפחתי שבין ר' יעקב ור' אברהם קאסטרו, הנה כימים אלה ממש נמצאה לכך הוכחה ודאית. אחת מתעודות הגניזה הקאהירית, מיום ב' בחשוון שנת ש"ד, עוסקת בחלוקת הירושה בין ר' יעקב ור' משה, בניו של 'השר החכם הנעלה כה"ר אברהם קאשטרו ז"ל'³⁴.

ג. אברהם קאסטרו 'אל-מהתדי' (= המתאסלם) !

והנה, במאמר שנתפרסם לאחרונה על ידי א' כהן³⁵, מגיע המחבר למסקנה שהוא עצמו מגדירה כ'מפתיעה'³⁶, כי אברהם קאסטרו נתאסלם באחרית ימיו. מסקנה מפתיעה זו מבוססת על תעודה שמקורה בארכיון בית הדין המוסלמי בירושלים, תעודה שנחשפה לראשונה על ידי המחבר בפני החוקרים, יחד עם תעודות אחרות שבהן בא זכרו של ר' אברהם קאסטרו³⁷. אין ספק שהחומר הרב השמור בארכיוני בית הדין השרעי בירושלים, ואשר כבר נחשף בחלקו על ידי המחבר³⁸, מוסיף מימד חדש למחקר היישוב היהודי בארץ ישראל, ועל כך ראוי המחבר להוקרה רבה; גם התעודות החדשות המכילות פרטים בלתי ידועים עד כה על תקופת שהותו של ר' אברהם קאסטרו בירושלים, הן רבות עניין ובעלות חשיבות מרובה לחקר תולדותיו של האיש. ברם, חריצת דין כה חמור על אישיות מרכזית בחיי הקהילה היהודית במצרים במאה הט"ז בוודאי שטעונה זהירות רבה. ודומה, שהיסוד אשר א' כהן סומך עליו את דבריו אינו מאפשר מסקנה כה ברורה, כלשוננו, וזאת לאור ההסתעגויות אשר עליהן אעמוד להלן.

המסקנה הקובעת כי אברהם קאסטרו נתאסלם באחרית ימיו מבוססת על תעודה מחודש נובמבר, שנת 1540, אשר בה נידונה שאלת חוקיותן של עבודות השיפוץ שערכה הקהילה

33 רומה שאין ספק בכך שזו משמעותו של הביטוי 'דור שלישי למקדיש'. זו לדוגמה משמעותו של 'דור שלישי' האמור בתורה ביחס לאיסור חיתון עם מצרי ואדומי (דברים כג ט). וראה ההלכה בשו"ע אבן העזר, סי' ד, סעיף ג.

34 כתב יד המוזיאון הבריטי, BL or. 5544.11. תעודה זו נתגלתה לידידי א' דוד, בעת ששהה לאחרונה בספריית המוזיאון הבריטי, והוא עתיד לפרסמה בקרוב בתוך: מיכאל, ט. יחד עם תעודות נוספות מן הגניזה, הקשורות בר' אברהם קאסטרו. תודתי נתונה לו בזה על שהואיל ברוב טובו למסור לי את תגליתו, ועל שהרשה לי לפרסם את הדברים.

35 א' כהן, 'האומנם נבנו חומות ירושלים עליידי אברהם קאסטרו', ציון, מז (תשמ"ב), עמ' 407-418.

36 שם, עמ' 412.

37 עיקרו של המאמר הנ"ל הוא בבירור חלקו של ר' אברהם קאסטרו בבניית חומות ירושלים, לאור הרישומים שבבית הדין המוסלמי בירושלים.

38 ראה ספרו: יהודים בשלטון האיסלאם, קהילת ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ב.

היהודית בירושלים בבית הכנסת שלה. על יסוד האמור בתעודה כותב א' כהן, כי לאחר שנתבררו העובדות ונגבתה עדות בשבועה בפני הקאדי של העיר,

נדרשו ראשי הקהילה היהודית להסביר את פשר הדבר; הללו לא הכחישו כי עשו כן ללא אישורו המוקדם של הקאדי, כפי שנהוג ומקובל היה בירושלים דאז, אולם הסבר היה בפניהם: הדבר נעשה בימיו של בלאל בכ, מושל מחוז ירושלים בעבר, כלומר היה להם אישור... מטעם קודמו של המושל הנוכחי. את האחריות למעשה – וגם לאישור מניה וביה – תלו באברהם קאסטרו: 'את הדברים ההם חידש ועשה אברהם קאסטרו אל-מהתדי, הממונה ('עמאל') על [גביית] המסים הסלטאניים... צריך לזכור כי הדברים מובאים כדיוור ישיר מפי ראשי הקהילה, וכי בסיכום של ישיבת בית הדין, שבה נכחו ראשי הקהילה היהודית, לא נרשמה כלל כל הסתייגות שלהם או של הקאדי המוסלמי מן הניסוח הנ"ל³⁹.

מסקנתו של א' כהן מבוססת על שם התואר המצורף בתעודה זו לשמו של אברהם קאסטרו: 'אל-מהתדי', שפירושו: 'זה שהונחה ללכת בדרך הישר, 'אל-הרא', אשר היה רחוק ממנה בעבר. לשון אחר: דרך הישר היא דרכו של האיסלאם, ו'אל-מהתדי' הוא מי שלא היה מוסלם בעבר וקיבל על עצמו עולה של דת זו⁴⁰. ומכאן המסקנה, כי 'אין כל ספק... ברבר משמעותו הברורה של המונח בהקשר שלנו. נובעת מכך מסקנה ברורה אחת: באחרית ימיו נתאסלם אברהם קאסטרו⁴¹.

מסתבר אמנם, כי בשפה הערבית שהיתה מדוברת במאה ה'ט"ז מקובל היה לכנות יהודי שהתאסלם בתואר 'אל-מהתדי'. כך מכל מקום יוצא ממסמכים אחרים אשר בהם בא זכרם של יהודים שהתאסלמו בירושלים, מסמכים אשר נחשפו על ידי א' כהן מתוך ארכיון בית הדין המוסלמי בירושלים⁴². גם בארכיונים התורכיים מצויים מסמכים אשר בהם מופיע המונח הזה במשמעות של קבלת דת האיסלאם⁴³, וגם כיום נודעת לו לביטוי דגן משמעות זו, וכך מקובל בפי

39 כהן (לעיל, הערה 35), עמ' 410-411.

40 שם, עמ' 412.

41 שם. אכן, בסיכום מאמרו (עמ' 415) נוקט א' כהן לשון מתונה יותר: 'לראשונה עולה האפשרות כי מנהיג יהודי זה המיר דתו וכו'. כאן המקום להעיר כי התעודות הנדונות על ידי א' כהן מקורן בירושלים. היה מקום לחשוב שמא אין התעודות הללו עוסקות כלל בר' אברהם קאסטרו ממצרים, אלא מדובר באדם אחר הנושא אותו שם. הדעה כי אברהם קאסטרו ממצרים אכן עלה לירושלים, הובעה לראשונה על ידי א' דוד (במאמרו הנזכר לעיל, בהערה 1, עמ' 334-335). אבל לעומתו, העלה ד' תמר בהערותיו שפרסם בתרביץ מג (תשל"ד), עמ' 235, את האפשרות שבשני יוסף בן שמעון עסקינו, אכן, נראית יותר האפשרות שמדובר באותו אדם עצמו, שכן באחת התעודות שמפרסם א' כהן, נזכר, כאמור לעיל (בסמוך להערה 22), גם שם אביו של ר' אברהם קאסטרו: יוסף (עמ' 409); לעניין זה ראה לעיל, סמוך להערה 23. פרט לכך, תיאורו של אברהם קאסטרו מירושלים כמעורב במערכת הפינאנסית של גביית המסים של השלטון העות'מאני, מקנה סבירות גדולה יותר להנחה שאכן מדובר באותו אדם עצמו, שכן קלושים הסיכויים ששני אנשים בעלי אותו שם עסקו באותו משלח יד באותה תקופה ממש (אם כי אין לומר שזו הנחה מופרכת מעיקרה).

42 ראה ספרו (לעיל, הערה 38), עמ' 83.

43 ראה ספרו (בטורקית) של דבאע-זאדה נועמאן, תחפת אל-צכוכ, איסתנבול 1295 (הג'דה), עמ' 313. תודתי

הערבים לכנות יהודים שנתאסלמו. לכאורה, יכולה איפוא התעודה הנידונה לשמש בסיס נאות למסקנה בדבר התאסלמותו של ר' אברהם קאסטרו. ברם, דומה כי השאלות המתעוררות ביחס לדרך פרשנותה של התעודה הנ"ל, והאופן שבו מצטייר האיש במקורות המצויים בידינו, מעמידים בספק את האפשרות להסיק מסקנה ברורה על סמך מקור יחיד זה.

ראשית, נשאלת השאלה: כלום משמעותו היחידה של הביטוי האמור היא כי האיש התאסלם, או שמא ניתן לראות את צירוף המלים 'אלימהתדי' גם כפשוטו – ההולך בדרך הישר? לענייננו, די בכך שביטוי זה סבל אז משמעות נוספת זו – גם אם לא היתה שכיחה – כדי שיושט הבסיס מן המסקנה ה'ברורה' בדבר התאסלמותו של ר' אברהם קאסטרו. אכן, שאלה לשונית זו יש להשאיר לחוקרים שמומחיותם בכך לענות בה, אלא שגם אם נראה כמונח הנידון כינוי בלעדי למתאסלם, ספק אם יש הצדקה במקרה דנן להוצאת המסקנה בדבר התאסלמותו של ר' אברהם קאסטרו.

א' כהן בעצמו מעיר, כבדרך אגב, על קיומה של האפשרות שאין מדובר כאן אלא בטעות בהעתקתו של הבלר⁴⁴. אם אמנם קיימת אפשרות לטעות – וראוי להוסיף שהמלים 'היהודי'

44 נתונה לידידי ח' גרבר, שהוהיל למסור לי מידע זה. כמו כן הוא הביא לידיעתי, כי במילון השפה הטורקית של Redhouse, איסטנבול 1921, מתפרש מונח זה, בין היתר, במשמעות של קבלת דת האיסלאם. מן הראוי להעיר, שבמילון השפה הערבית של ליי, E. W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, Book I, Part 8, New York 1956, p. 3042, – לא מובא בקשר עם המלה 'אלימהתדי' כל הסבר או פירוש הקושר ביטוי זה עם המשמעות של התאסלמות. כפי שמתפרשת מלה זו שם, הוראתה היא: הוא הונחה ללכת בדרך הישר, או: מצא את הדרך הישרה, וכו'. יתכן איפוא, שכשם שביחס למוסלמי ניתן להשתמש בביטוי זה במשמעות הפשוטה של 'המונחה ללכת בדרך הישר', הוא הדין ביחס ליהודי, ואין ביטוי זה חייב להתפרש במונח של קבלת דת האיסלאם. כמו כן צריכה עיון היא השאלה: כלום אין לומר, שהוראתו הבלעדית של הביטוי האמור היא קבלת דת האיסלאם רק כאשר הטקסט שבו הביטוי הזה מופיע עוסק בהשתמדותו של האיש, דהיינו שזהו נושאה של התעודה או המסמך (כך בדוגמאות בספרו של נועמאן, לעיל, הערה 43), או כאשר לאזכור העובדה כי האיש התאסלם נודעת חשיבות בהקשרם של הדברים, אבל בטקסט שבו אין כל חשיבות לאזכור העובדה שהאיש התאסלם, אפשר שמשמעותו של הביטוי הנידון היא שונה, ועליו להתפרש אולי – לפחות בחלק מן המקרים – על פי משמעותו המילולית גרידא. במאמרו, אין א' כהן מוסר מה הם הטקסטים אשר על פיהם הוא מסיק, כי זו 'משמעותו הברורה של המונח בהקשר שלנו' (עמ' 412). גם בספרו (לעיל, הערה 38), עמ' 83, אין נמסרים כל פרטים ביחס למקורות שבהם נזכר מונח זה. שם הוא דן בהתאסלמותם של יהודים בירושלים במאה ה"ט, ומציין בין היתר, כי 'מואותה שעה ושהאיש התאסלם נקרא האיש "מהתדי", כלומר: מי שהודרך בדרך הנכונה'. מכל מקום, התעודות הנזכרות בדבריו שם, בוודאי שעניינן הישר הוא התאסלמותם של האנשים המתוארים כ'אלימהתדי'.

ראוי בכל אופן להעיר, כי עצם השמעת הכינוי 'אלימהתדי' ביחס ליהודי שהתאסלם, בפיהם של היהודים עצמם (אם אמנם הובאו הדברים 'כריבור ישר מפי ראשי הקהילה', כפי שמפרש א' כהן. אני מסופק בכך, שכן מקריאת המסמך מתקבל הרושם שהדברים נאמרו על ידי העדים המוסלמים), אין בו כדי לעורר תמיהה מיוחדת. מפי פרופ' י' רצהבי שמעתי, כי בתזמון שגור היה מונח זה גם בפיהם של היהודים כתואר ליהודי שהתאסלם, ולא מן הנמנע איפוא שגשתגר גם בפיהם של יהודי ירושלים במאה ה"ט. מכל מקום, נראה שאין לאמר בוודאות גמורה כי לפנינו אמנם ציטוט ממש, המביא דברים בשם אומרם (ועל כך עוד להלן).

45 כהן (לעיל, הערה 35), עמ' 413.

ו'אלימהתדי' אכן די דיומות בכתוב הערבי שלהן – הרי שמסיבה זו בלבד אין המסקנה יכולה להיות ברורה. אפשרות נוספת היא, שאין מדובר בהעתקה אלא בטעות שמי'ע; ייתכן שמוסרי העדות אמרו: 'אלייהוד' – היהודי, ואילו לבלר נדמה היה ששמע 'אלימהתדי', ועל פי זה רשם מה שרשם. אבל יותר מזה: אפשרות סבירה בהחלט היא שאין כאן אמנם טעות, אבל ניסוחו של תואר זה כלל לא בא כחלק מן העדות שנשמעה בפני בית הדין, אלא זוהי תוספת של הבלר עצמו. יש לזכור, כי התעודה הנידונה אינה פרוטוקול סטנוגרפמי, המוסר בדיוקנות את דברי העדים, אלא דברי סיכום שרשם הבלר. לא מן הנמנע, שבדברי סיכום אלה הוסיף הבלר והעניק לשמות האנשים שנזכרו לפניו גם תארים נוספים, שכלל לא באו מפיהם של העדים. על מנת לבסס את מהימנותו של המידע בדבר 'התאסלמותו' של ר' אברהם קאסטרו, מסתמך א' כהן על הנאמר בסיפא של המסמך הנידון, וכך הוא כותב:

בסיכום של ישיבת בית הדין, שבה נכחו ראשי הקהילה היהודית, לא נרשמה כל הסתייגות שלהם או של הקאדי המוסלמי מן הניסוח הנ"ל. נהפוך הוא, מיד לאחר המשפט דלעיל נאמר: 'זהו [כל] מה אשר עלה מן הבריקה... ותעודה זו נרשמה באורח זה כשהיא מבטאת את המצב [לאשורן] כדי שתוצג בפני מי שבידיו הסמכות בענין זה'. כשם שתיאור העובדות הפיזיות לגבי בית הכנסת דלעיל התקבל בדיוק כמות שהוא, כן הדבר לגבי הדברים האמורים באברהם קאסטרו; גם אליהם מתייחסים הנוכחים כאל עובדות לאשורן.

ברם, אם נעיין שנית בדברים הרי ניווכה, שאין הפיסקה האמורה מוכיחה ולא כלום ביחס למהימנותו של הכינוי שהוצמד לשמו של ר' אברהם קאסטרו. ההצהרה כי המסמך נרשם באופן המבטא את המצב לאשורו, לא באה אלא לאשר את העובדות והממצאים שהעלתה החקירה. אין הדברים נוגעים כלל לתוארו ולתפקידו של ר' אברהם קאסטרו, שכן לא בכך עסק בית הדין, ולא לשם כך הוצאה התעודה הנ"ל. גם העדר כל הסתייגות של ראשי הקהילה היהודית מן הניסוח הנ"ל אינו מוכיח דבר, שכן אין כל הוכחה כי הם עברו על ניסוחו של לבלר בית הדין, ואם אמנם הבלר הוא שזיכה את ר' אברהם קאסטרו בתואר הנ"ל, ולא מוסרי העדות עצמם, כי אז ממה היה על מנהיגי הקהילה היהודית להסתייג? אף העדר כל הסתייגות מצידו של הקאדי אינו מוכיח דבר, שהרי אין כל סיבה לחשוב שהלה היה טורח לתקן מלה שאין לה שום משמעות מהותית לעניין הנידון.

לאור כל האמור לעיל, דומה שאין כל מקום להסתמך על התעודה רגן כיסוד יחיד לביסוס המסקנה בדבר התאסלמותו של ר' אברהם קאסטרו, וזאת גם אם אמנם משמעותו הרווחת של תואר זה היא שהאיש המתואר כך התאסלם.

ומכאן לבחינת מסקנתו של א' כהן לאור הידיעות שבידינו אודות אישיותו וקורותיו של ר' אברהם קאסטרו.

מקור אחד עשוי היה אולי לסייע למסקנה זו, והוא תשובת ר' מאיר גאויזון שנזכרה לעיל⁴⁷. בקשר עם סכסוך הירושה שבין בני משפחת קאסטרו. עלינו לחזור אפוא לפרשה זו, על מנת לעמוד על הרקע ההיסטורי שלה, שכן הרקע חשוב לענייננו. וזה סיפור המעשה, כמתואר בשאלה שנשאל ר' מאיר גאויזון: 'ראובן בנה בית, והיה עליו ממון למלכות, שהיה מולתזם, ומוזה הטעם היה מיוחד, כמו שסופו גלה על תחלתו, שקמו עליו פעמים ג' אנשי בליעל לקחת הבית למלכות מצד הממון שהיה עליו... ולהינצל מוזאת הטענה עליו, עשה הקרקע ווקף לדוריא'. כפי שעולה מתשובת ר' חיים כפוזי שבאותו עניין⁴⁸, הבית הנזכר כאן לא היה אלא וואכלה, דהיינו חצר דירות, בדמיאט. ואולם, בתשובתו של ר' מאיר גאויזון נאמר, שלמעשה 'היו רוצים מצד המלכות להכניס כל ממונם, קרקע ומטלטל, לטמיון'. במטרה לסכל את מגמתם של השלטונות להחרים את רכושו, הקדיש המקדיש – שהוא לפי השערתנו ר' אברהם קאסטרו – את הרכוש לווקף אלדוריא. עניינו של ווקף זה הוא, שהמקדיש מקדיש את גוף הנכס להקדש המוסלמי, אבל זכות אכילת הפירות נותרת בידי יורשיו כל עוד קיים יורש כלשהו, 'ובהסתלקות הזרע, חס וחלילה, יהיה הגוף והפירות הקדש'⁴⁹.

השאלה ההלכתית שנידונה על ידי ר' מאיר גאויזון בתשובתו, נוגעת לתוקפן של עסקות שנעשו באותם נכסים על ידי ר' יעקב קשטרו. כפי שעולה מן האמור שם, רכש ר' יעקב קשטרו חלק מן הנכסים (וזאת לאחר שהוקדשו, כאמור), ולאחר שנפטר התעוררה השאלה אם אותה רכישה כדין היתה או לא, שהרי אם ההקדשה העבירה את גוף הנכסים לווקף – כיצד ניתן היה לבצע עסקות באותם נכסים? לבניו של ר' יעקב קשטרו, שהיו מעוניינים כמובן שהעסקות של אביהם יוכרו כתקיפות, ניתן היה לטעון שההקדש לא נעשה אלא למטרת הברחה, ולכן אותו ווקף לא רכש שום זכות חוקית בנכסים, וכל העסקות שנעשו בנכסים – כדין היו. בשאלה הלכתית זו נחלקו הפוסקים שתשובותיהם הגיעו לידינו: ר' מאיר גאויזון הכריע שהעסקות תקיפות, וחלק עליו ר' חיים כפוזי. נימוקיהם של בעלי המחלוקת אינם חשובים לענייננו. לדיון חשובה המסקנה המתבקשת מפרשה זו, והיא שבזמן מן הזמנים נקלע ר' אברהם קאסטרו לקשיים ביחסיו עם השלטונות העות'מאניים במצרים, ואלה ביקשו להחרים את כל רכושו. כלום אין בפרשה זו כדי 'לספק' מניע אפשרי להתאסלמותו של אברהם קאסטרו על רקע מצוקתו הקשה?

אכן, במציאות היסטורית אחרת ובנתונים אישיים שונים, ייתכן שהסתבכות כספית חמורה יכולה היתה לשמש נתון מסייע לביסוס השערה בדבר השתמדותו של אדם כאמצעי להיחלץ מן הצרות שנקלע אליהן⁵⁰. על מנת להצביע על הסבירות שבמסקנתנו, מציין א' כהן מקרה נוסף של

47 לעיל, הערה 32.

48 שם.

49 שו"ת ר"ח כפוזי, לעיל, הערה 32. על סוג זה של הקדש ראה גם שו"ת הרב"ז, א, סי' סז, רסא. כן ראה: א' שטראוס (אשתור), תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, ב, ירושלים תשי"א, עמ' 231.

50 דוגמה לכך ניתן ליטול מן המקרה שאירע את מעלם יוסף שנשוא, שנאסר במצרים בשנת 1514, משום שהיה חייב לסולטן סכום גדול של כסף. בשעה שעינו אותו בנוכחות הסולטן, ביקש האיש להתאסלם, אבל השולטן אל-גורי העיר על כך בבוז: 'המוסלמים מריבים והאיסלאם אינו זקוק לאיש זה'. על פרשה זו, ראה

יהודי ממצרים אשר שימש בדרגת ואזיר אצל השליטים הפאטימיים ואשר התאסלם בראשית המאה ה"א. וכך, מקרה התאסלמותו של אברהם קאסטרו, לא היה יחיד בדורות קודמים⁵¹. ואולם, עלינו להיזהר מלהקיש ממקרה למקרה ומתקופה לתקופה, שהרי המציאות ההיסטורית של המאה ה"ז שונה בתכלית מזו של המאה ה"א (דבר שלא נעלם מכהן עצמו⁵²). ראוי לציין, כי חלקם של היהודים במערכת הפינאנסית של השלטון העות'מאני היה רב (ובמיוחד בולטת תופעה זו במצרים)⁵³. אכן, לא אחד ולא שניים מנושאי המישרות במערכת זו נקלעו לצרות בשל עיסוקיהם אלה⁵⁴, והיו אף שהוצאו להורג על ידי השליטים⁵⁵. ברם, אין בידינו לפי שעה כל ידיעה, ולו על מקרה אחד, שבו נחלץ אחד מנושאי מישרות אלה מצרותיו על ידי התאסלמות. יתירה מזו: גם אם אמנם עשויה היתה פרשת הסתבכותו הכספית של ר' אברהם קאסטרו להוליכו לצעד של התאסלמות, מכל מקום נראה שניתן להוכיח, כי בפועל אין לקשור אותה פרשה בצעד כזה מצדו. אין בידינו לפי שעה מידע מספיק, המאפשר לקבוע בוודאות אימתי אירעה הפרשה הנ"ל. ואולם, אין ספק בכך שהדבר אירע קודם כואו לירושלים, ויש רגילים לסברה, כי לכך מרמזת הקדשתו של ר' יוסף אבן ציאה שנזכרה בדברינו לעיל⁵⁶. וזו לשונו של ר' יוסף אבן ציאה: '...איש היחס והמעלה אשר לו מסלה עולה בנחלה בלא מצרים צרים, ינצל מכל שרים צרים אשר עליו צרים ואילו הם מצרים...'⁵⁷. והנה, רוב התעודות הנ"ל, שנחשפו על ידי א' כהן,

פולק (לעיל, הערה 2), עמ' 24, 28. ממקרה זה ניתן להסיק, כי אם היה עולה בידי של יוסף שנשוא להתאסלם, יתכן שהיה נפטר מצרותיו.

מאמרו (לעיל, הערה 35), עמ' 412-413.

ראה דבריו, עמ' 413: 'ככל שמגיעות ידיעותינו, לא אירע בה [בירושלים] במאה השש-עשרה אף מקרה של התאסלמות יהודי כה נכבד'.

ראה גם ח' גרבר, יהודי האימפריה העות'מאנית במאות ה'16-17: כלכלה וחברה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 49 ואילך.

ראה שם, עמ' 53.

דוגמת השר אבא סכנדארי, שסיפור הריגתו מובא אצל יוסף סמברי, דברי יוסף, מהדורת ש' שטובר, ירושלים תשמ"א, עמ' 180. וראה גם רזואניס, קורות היהודים (לעיל, הערה 9), ג, עמ' 316.

לעיל, עמ' 387.

א' דוד, המפרסם לראשונה דברים אלו (לעיל, הערה 1, עמ' 335), מעלה את ההשערה, כי 'יש פה אולי רמז להרפתקה שבה התנסה [ר'] אברהם קאסטרו בזמן המרד של אחמד פאשה' (בשנת רפ"ד). אכן, לשונו של המקדיש: 'ינצל מכל שרים צרים אשר עליו צרים...', מוכיחה לכאורה, כי אין הדברים מכוונים לפרשה שאירעה בעבר – ארבע עשרה שנים קודם לכן (קודם שנת רצ"ח), אלא לפרשה שהתרחשה זה לא מכבר. ואולי כתולדה ממה שאירע עתה – פרשה, שכאמור, אין פרטיה מחוורים כלל ועיקר – הגיע ר' אברהם קאסטרו בסופו של דבר לירושלים. יחד עם זאת, אין זה מן הנמנע, כי דבריו הנ"ל של ר' יוסף אבן ציאה מתייחסים אמנם לאירועים משנת רפ"ד (1524). ניתן גם להוכיח, כי הקדשת הנכסים על ידי ר' אברהם קאסטרו, שבאה בעקבות הסתבכות עם השלטונות, אירעה אמנם באותו זמן (שנת רפ"ד), ואולי היא אמנם תולדה של אירועים בימי המרד. ההוכחה לכך מצויה בתשובת ר' חיים כפוי, שנכתבה בקשר עם אותה הקדשה (לעיל, הערה 32). בפתח דבריו כותב ר"ח כפוי, כי הסכסוך הנידון נסוב 'על בית והון נחלת אבות שהניח להם מורישם זה קרוב למאה שנה, ובפרט ווכאלה אחת בדמייאט שהקדיש אותה המוריש הראשון'. אם המספר הנזכר מדויק, קשה לקושרו עם תאריך פטירתו של ר' אברהם קאסטרו, שהרי בשנת רצ"ח היה עדיין בחיים, בעוד שזמנה של התשובה (כפי שיתבאר במקומו) הוא שנת שפ"ב, או מעט לאחריה, ולא ייתכן איפוא לומר, שמאה שנה קודם לכן כבר נפטר ר' אברהם קאסטרו. אלא שיש מקום לומר, כי

מוכירות את ר' אברהם קאסטרו – לאחר בואו לירושלים – באופן מפורש כיהודי (ראה להלן). יוצא איפוא, שעל מנת להיחלץ מצרותיו הוא לא נקט בצעד של התאסלמות, ואין כל סיבה לחשוב שלאחר שנחלץ מצרותיו נקט בצעד כזה.

זאת ועוד, הנה אין מדובר במקרה שלפנינו בנושא מישרה שלטונית גרידא, אשר תאוות השררה והממון עשויים היו להעבירו על דעתו ועל דתו. ר' אברהם קאסטרו, לבד מהיותו נושא תפקידים בכירים במערכת השלטונית והפינאנסית במצרים, היה בן למשפחה שהוציאה מתוכה חכמים חשובים, והוא נזכר, כאמור, במקורותינו, גם כמחזיק בידי תלמידי חכמים, וכמי שיד לו בהלכה ובקבלה (ראה לעיל, א). אחד המקורות לכך, ספר אבן השהם הנ"ל, נושא גם תאריך: שנת רצ"ח (1538). אם נתקבל מסקנתו של א' כהן, נצטרך לומר כי בתוך שנתיים בקירוב לאחר אותו תאריך – ולאחר שהוכתר בתוארי השבח שהוזכרו – כבר הספיק ר' אברהם קאסטרו להתאסלם: שהרי התעודה המשמשת יסוד למסקנתו היא משנת 1540. יתירה מזו: החיבור השני בקבלה מאת ר' יוסף אבן ציאח שנזכר בראשית דבריו, ואשר נכתב לשמו של ר' אברהם קאסטרו, דהיינו ספר צרור החיים, אינו נושא אמנם כל תאריך (כתב היד קטוע בסופו ואינו שלם), אבל אין ספק שהוא מאוחר לחיבור אבן השהם, שהרי הוא מזכיר שם את חיבורו זה לפחות פעמיים.⁵⁸ המדובר בחיבור רב היקף, שכתבתו ארכה בוודאי זמן לא מועט. אם כך, הרי שמשך הזמן שבין כתיבת החיבור צרור החיים על פי מצוות ר' אברהם קאסטרו, ובין 'התאסלמותו', כביכול, צריך להצטמצם עוד יותר.⁵⁹ אילו נמצא מניע אפשרי כלשהו למעשה כה חמור – ניתן היה אולי לקבל השערה

כוונתו של ר"ח כפזי בפיסקה: 'זה קרוב למאה שנה' היא לזמן שבו נעשתה ההקדשה לווקף, וחשבון זה אמנם מצביע על הזמן שבו אירע המרד של אחמד פאשה (רפ"ד). מכל מקום, בין אם פרשת הסתבכותו של ר' אברהם קאסטרו קשורה עם פרשת המרד של אחמד פאשה בשנת רפ"ד ובין אם הדבר אירע לאחר מכן, נראה שאין ספק בכך שהמדובר באירוע שהתרחש קודם בואו של ר' אברהם קאסטרו לירושלים. 58 ברף 12 ע"א, וברף 57 ע"ב. דבר זה הוכיח כבר ג' שלום, כתבי יד בקבלה, ירושלים תר"ץ, עמ' 90. חיבור נוסף הנזכר שם, ושקדם אף הוא לחיבור זה, הוא ספר צפנת פענח הנזכר על ידי המחבר ברף 29 ע"א של כתב היד; על מקום הימצאו של חיבור זה אין ידוע כיום דבר.

ומי יודע אם חיבור צרור החיים לא נכתב לאחר שנת ש' (1540). ואז היתה מכאן הוכחה שאין עליה תשובה כנגד הטענה על התאסלמותו של ר' אברהם קאסטרו. הידיעה הברורה באשר לזמן כתיבתו של חיבור צרור החיים תתגלה, אולי, אם יימצא חלקו החסר של חיבור זה. מכל מקום, פעילותו הספרותית של ר' יוסף אבן ציאח בתחום הקבלה נמשכה לאחר מכן, שכן בידינו מצוי חיבורו בחכמת הצירוף, שארית יוסף, שנכתב בשנת ש"ט. ראה שם הגדולים להחיד"א, וילנא תרי"ג, מערכת גדולים, אות י, ס"ו. קסג. חיבור זה נשתמר, והוא כתב יד ורשה 229 (ס' 12006) במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים). אם כן, ייתכן מאוד שאף חיבור צרור החיים נכתב לאחר שנת ש' (1540). דעתי נוטה לסברה, שזמן חיבורו של ספר זה הוא אמנם לאחר שנת ש'. כתב היד מסתיים ברף 88 ע"ב, ונראה לשער שאין זה אלא חלקו הקטן של החיבור. כאמור לעיל, חיבור זה מיוסד על ספר אוצר הכבוד, שהוא פירוש על אגדות התלמוד. והנה, כתב היד דגן אינו מגיע אלא עד דף י ע"א במסכת ברכות (המאמר האחרון הוא על דברי הגמרא: 'רבי שמי בר עוקבא הוה שכיתא קמיה רר"ש בן פזי בשמעתתא' וכו'). בהנחה שהמחבר השלים את חיבורו זה, וערכו על כל ספר אוצר הכבוד, יש לחשוב שהחלק שאבד אמור להיות הרבה יותר גדול ממה שנשתמר בכתב היד הנ"ל (בספר אוצר הכבוד שנדפס בסטמ"ר תרפ"ו, מצוי המאמר האחרון הנ"ל ברף ז ע"ב, בעוד הספר כולו מגיע עד דף סב ע"ב, והוא מכיל פירושים על האגדות ממסכתות ברכות, שבת, פסחים, חגיגה, ראש השנה, מגילה, תענית וסוכה. ובספר אוצר הכבוד השלם, ורשה תרל"ט, יש גם פירושים למסכתות עירובין, יבמות,

כזו, ואולם איזו סיבה היתה לו לר' אברהם קאסטרו להתאסלם? והרי המציאות ההיסטורית המוכרת לנו מן התקופה היא אינה משופעת במקרים מן הסוג הזה⁶⁰, ומדוע זה נחשוב – בהעדר כל מידע מסייע – כי ר' אברהם קאסטרו נאלץ היה להתאסלם (שהרי מרצונו בוודאי שאין להניח כי היה מגיע למעשה כזה)? צריך להדגיש, כי התופעה של התאסלמות יהודים בירושלים – הגם שהיתה קיימת, הרי מכל מקום 'הדברים לא הגיעו לכלל "מגמה"', ועדיין נשארה התאסלמותם של יהודים בירושלים תופעה שולית⁶¹.

נוסף, כי קשה להעלות על הדעת שמעשה כזה – אם אכן נעשה – לא הותיר רישומו בכל המקורות הספרותיים של התקופה – יהודיים ולא יהודיים כאחד⁶². ולא עוד אלא שכל המקורות הידועים לנו מזכירים אותו לשבח, ללא סייג כלשהו⁶³. זאת ועוד, בתעודה שנתגלתה לאחרונה בין מסמכי הגניזה, שזמנה הוא עשרים שנה לאחר זמנה של התעודה שעליה סומך א' כהן את דבריו, והעוסקת בחלוקת ירושתו של ר' אברהם קאסטרו, הוא מתואר כ'השר החכם הנעלה'. האומנם

כתובות, גטין, סוטה, קידושין וחולין). ואם כך, הרי שמדובר בחיבור שהכיל, ככל הנראה, מאות רבות של דפים. אם חיבור גדול זה מאוחר, כאמור לעיל, לחיבור אבן השו"ע, שנשתים בשנת רצ"ח, נראה יותר לשער שסימומו היה לאחר שנת ש'. מכל מקום, אין הדברים יוצאים מכלל השערה כל עוד אין ראיה ברורה לכך. ראה א' כהן בספרו (לעיל, הערה 38), עמ' 85. אם כי מצויות רוגמאות לכך שגם תלמידי חכמים התאסלמו, מסיבות שלא תמיד ניתן לעמוד עליהן (ואפשר לחשוב, שבחלק מן המקרים לפחות, אם לא בכלם, מדובר באונס). אחד המקרים מתואר בספר דברי יוסף לר' יוסף סמברי (לעיל, הערה 55), עמ' 250. תודתי לש' שטובר על שהפנה תשומת לבי למקור זה.

א' כהן, שם, עמ' 85.

גם אם נניח שליהודים עשוי היה להיות עניין להסתיר ולטשטש ככל האפשר מאורע זה, הרי את הכותבים המוסלמים צריכה היתה להנחות מגמה הפוכה. על משומדים רמי מעלה במצרים בתקופה קודמת יותר, אשר זכו להצלחה בחברה המוסלמית ושידיעות מפורסות נשתמרו עליהם בספרות המוסלמית, ראה שטראוס (אשטור) (לעיל, הערה 49), עמ' 88 ואילך.

ראוי במיוחד להדגיש את העובדה, שר' יעקב קשטרו, בנו של ר' אברהם, מציין במפורש את ייחוסו לאביו, בהקדמתו לספר קידושין על מסכת ביצה, תולדות יעקב, ירושלים תרכ"ה. באותו מקום נרשם גם התאריך המדויק של ההקדמה: עשרים לחדש כסלו השל"ז; כלומר, הדברים נכתבו שלושים ושש שנים לאחר כתיבת המסמך הנידון כאן. בהלכה היהודית קיימת המגמה שלא להזכיר את שמו של אדם שהשתמר. מגמה זו מוצאת ביטוי, לדוגמה, בתשובת ר"י איסרליין, תרומת הדשן, ורשא תרמ"ב, סי' כא, שם נאמר שאין לקרוא לבנו של משומר לתורה בשם אביו. מקור הדברים הוא בספר חסידים, מהדורת מרגליות, סי' תשצא, ושם נאמר עוד שגם אם צריך לחתום בשטר יקראו לו על שם אבי אביו. וראה דבריו הנוקבים של ר' בנימין זאב ב"ר מתתיהו, שו"ת בנימין זאב, ירושלים תשי"ט, סי' רד; 'גם בעיני, לי הריט, אתמה הוא, דאין יתכן שהיה נקרא בספר תורה, או שיחתם בסוף כתבו, בשם שמריא בכ"ר אברהם, או בשם דוד בכ"ר שלמה, אם אביהם עומדים בגיותם, וכל שכן שכבר מתו בגיותם, איך יתייחס הבן ביחס האב שהוא מומר לכל התורה כולה... ועל כן נראה לעניות דעתי דאין לעשות כזה... גם אין ראוי להם לקרות בניהם בשם, דאמור רבנן; שם רשעים ירקב...'. וראה גם תוספות למגילה כג ע"א, ד"ה 'אמר יעקב', ומה שהאריך לרדן בשאלה זו הרב חיד"א בשו"ת יוסף אומץ, ליוורנו תקנ"ח, סי' יא, ס"ק ג (אכן בגטין ההלכה היא ושו"ע אבן העזר, סי' קכט, סעיף י; 'כשכותבין גט לבן משומר, כותבין לו על שם אביו, אע"פ כשעולה לספר תורה או חותם בשטרות חותם עצמו על שם אבי אביו'). האם אין לראות אפוא גם באזכור שמו של ר' אברהם קאסטרו על ידי בנו, משום הוכחה לכך שלא השתמר? עוד יש להזכיר בהקשר זה, כי לפחות נכד אחד של ר' אברהם קאסטרו נקרא על שמו, והוא ר' אברהם הנזכר בדברינו (לעיל, הערה 20); וראה סוף דבריו של בעל שו"ת בנימין זאב המצוטטים לעיל.

מתקבל על הדעת שכך יכונה אדם שהתאסלם, והרי מדובר במסמך שנכתב על ידי בני אותו דור ממש, והנוגע לבני משפחתו הקרובים?⁶⁴ א' כהן עצמו אכן חותם את דבריו בפרשה זו בקושיה:

אם, אכן, נתאסלם האיש, כיצד לא צוין הדבר כלל במקורות היהודיים מן הדורות המאוחרים, אשר ממשיכים להללו ולפארו? כיצד נסתרה מהם עובדה זו? שמא עשה כן רק באחרית ימיו והידיעה לא נפוצה ברכים? ואולי רק למראית עין עשה את אשר עשה, ואילו אחיו היהודים המשיכו לראות בו בשר מבשרם.⁶⁵

תמיהות אלה נותרות ללא מענה, ודומני שהרכבה יותר פשוט הוא לקיים ביחס לתעודה דגן את אחת מן האפשרויות החילופיות שנזכרו לעיל, ואז אין מקום למסקנה בדבר התאסלמותו של ר' אברהם קאסטרו, וממילא אין מקום לכל התמיהות הנ"ל.

זאת ועוד: הקושי שבקבלת מסקנתו של א' כהן בדבר התאסלמותו של ר' אברהם קאסטרו, אינו נובע רק מן הידוע לנו על איש זה ומן המציאות ההיסטורית של זמנו, כמבואר לעיל. מסקנה זו מוקשה גם לאור אותן תעודות המתפרסמות על ידי א' כהן מתוך ארכיון בית הדין המוסלמי בירושלים.

במאמרו כותב א' כהן, כי 'כל אימת שנזכר אברהם קאסטרו בדברי בית הדין המוסלמי מופיע ליד שמו התואר "היהודי" ("אליהודי") או "הרבני" ("אלירבאן")... ואילו בקטע שלנו נאמר: "אברהם" כאסתרו אל-מהתדי"⁶⁶. אילו נשאו כל יתר התעודות תאריך הקודם לחודש נובמבר 1540 (זמנה של התעודה דגן), היה מקום לומר שבאותו זמן טרם 'התאסלם' ר' אברהם קאסטרו. ואולם, שתי תעודות הן משנת 1558⁶⁷, דהיינו שמונה עשרה שנה לאחר זמנה של התעודה המעידה על התאסלמותו, כביכול, של ר' אברהם קאסטרו, ובהן נזכר ליד שמו התואר הרגיל, 'היהודי'. כידוע, אין הרת המוסלמית מאפשרת מעבר לדת אחרת, ולאחר שיהודי המיר דתו וקיבל על עצמו את דת האיסלם שוב אין לו, מבחינתה, דרך חזרה⁶⁸. לא ייתכן איפוא לומר, שלאחר 'התאסלמותו' חזר ר' אברהם קאסטרו ונהיה יהודי. אם למרות זאת הוא נזכר לפחות פעמיים כיהודי בתעודות בית הדין המוסלמי, לאחר זמן כתיבתה של התעודה המשמשת יסוד למסקנה בדבר התאסלמותו, הרי שנמצאת – כך דומה – טענת ההתאסלמות מופרכת מעיקרה.

בצרפו פעילות בשדה הכספים והמסחר לפעילות בתחומים רוחניים, דומה אברהם קאסטרו לאישים בולטים אחרים בזמנו ובמקומו, וידועה הפעילות הכלכלית העניפה של חכמים בולטים במצרים

64 ראה לעיל, עמ' 394.

65 שם (לעיל, הערה 35), עמ' 413.

66 שם, עמ' 412.

67 ראה שם, עמ' 410.

68 ראה: J. Schacht, *Introduction to Islamic Law*, Oxford 1964, p. 187.

במאה ה־16⁹. גם ר' יעקב קשטרו, שהוא כאמור בנו של ר' אברהם, לבד מהיותו מחשובי הרבנים במצרים, שלח אף הוא ידו במסחר⁷⁰, אלא מכיוון שמילא תפקידים רבניים והוציא מתחת ידו מספר חיבורים חשובים, קנה את שמו כאחד מגדולי החכמים במצרים, ואילו האב, שככל הנראה לא תפס במישרה רבנית, שמו זכור כממונה על בית המטבֵּע במצרים. אך מדברינו עולה, שגם הוא היה בעל זיקה לתורה ולחכמת הקבלה, וייתכן גם שנמנה – הוא עצמו – עם חכמי הזמן. הקווים שהועלו לדמותו של ר' אברהם קאסטרו אינם עולים בקנה אחד עם מעשה כה חמור כהתאסלמות, מה גם שהביסוס ההיסטורי של מעשה זה נשען על הוכחה לשונית אחת, שמתלווים אליה ספיקות לא מבוטלים.

69 ראה, לרוגמה, ש' אסף, 'צורר מכתבים', מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 199-205, על פעילותם המסחרית של הרב"ז ושל האר"י. וביתר פירוט, ראה מאמרי: 'מקורות חדשים מן הגניזה לפעילותו המסחרית של האר"י במצרים', פעמים, 16 (תשמ"ג), עמ' 56-64.

70 נראה שעל רקע זה יש לראות את הרכישות שעשה ר' יעקב קשטרו בנכסי ההקדש, הנזכר בדברינו לעיל (סמוך להערה 49). במפורש לומדים אנו על עיסוקיו המסחריים, מתוך שטר שנשתמר בשלימותו בין קטעי הגניזה הקאהירית, ואשר נוסחו מובא להלן בנספח.

נספח

תעודה חדשה מן הגניזה לפעילותו המסחרית של ר' יעקב קשטרו

ר' אברהם קאסטרו נתפרסם במיוחד בזכות מעמדו הבכיר בשדה הפינאנסים במסגרת מערכת השלטון העות'מאני במחצית הראשונה של המאה ה־19. לעומת זאת, בנו של ר' אברהם (לפי השערתנו לעיל) – ר' יעקב קשטרו – זכה לשם עולם הודות לפעילותו הרבנית ולחיבוריו ההלכתיים החשובים, ואולם עד כה לא נודע דבר על פעילותו בשדה המסחר והכספים. רמז לפעילות זו של ר' יעקב קשטרו ניתן אולי לדלות מתשובה אחת בכתב יד, שדובר בה לעיל (סמוך להערה 49), אבל מידע מפורש על כך עולה מתוך התעודה המתפרסמת בזה לראשונה, על פי כתב יד קימברידג' TS 13 J 4 (העתקתיה מתוך התצלום המצוי במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי בירושלים, ס' 19688, עמ' 21 בפאגיאציה המקורית של הרפים. תורתי נתונה בזה לספריית קימברידג' שבאנגליה, ולעובדיו המסורים של המכון לתצלומי כתבי יד עבריים על עזרתם המתמדת, ובפרט בכל הקשור עם עבודתי במאמר זה). לאור מידע זה, מצטרף גם ר' יעקב קשטרו לשורה ארוכה של חכמים שחיו במצרים באותה תקופה, ואשר בצד גדולתם בתורה ופעילותם הרבנית, שלחו דם במסחר ובעסקי כספים (ראה לעיל, הערה 69). גם האב ר' אברהם, וגם בנו ר' יעקב, היו איפוא מחכמי הזמן שעסקו במסחר, אם כי ייתכן שהיקף הפעילות המסחרית לא היה שווה אצל שניהם.

מלים אחדות על התעודה שלפנינו: מדובר בשטר שבו מודה ר' אברהם אריפול לר' יעקב קשטרו, ש'אחר כל חשבון' נשאר חייב לו סך נ"ב פרחים זהב ויניציאני. ככל הנראה נתקיימה שותפות בין השניים, ולאחר חיסול השותפות נותר החוב הנ"ל שעליו נעשה השטר. מתוך האגרת עולה, כי אדם נוסף בשם ר' אברהם מדור, שכבר לא היה בחיים בעת כתיבת השטר, קשור היה בשותפות זו. על שני אנשים אלה אין לפי שעה ידיעות ממקור אחר. חכם בשם ר' יצחק אריפול חי במצרים כמה דורות לאחר ר' יעקב קשטרו (ראה טוב מצרים [לעיל, הערה 7], ערכו), ואולי ר' אברהם אריפול הנזכר כאן הוא מאבותיו, או מבני אותה משפחה.

השטר שלפנינו כתוב בידי ר' יוסף סומך הכהן, סופר בית הדין בקאהיר, הידוע גם ממקורות אחרים (ראה שו"ת ר' בצלאל אשכנזי, לבוב תרמ"ב, סי' לג; אהלי יעקב לר' יעקב קשטרו, ליוורנו תקמ"ג, סי' יח; שו"ת ר' מאיר גאויזון, כתב יד [לעיל, הערה 32], ט; שו"ת ר' חיים כפוזי, כתב יד [לעיל, הערה 32], סי' לג; REJ, LVII [1909], pp. 281–282, שם הוא חתום על תעודה שפרסם וורמאן בקשר לעסקי המסחר של האר"י, אשר שימש במקרה זה גם כעד. העד השני הוא ר' יום טוב מטרנאי (ראה אודותיו: טוב מצרים [לעיל, הערה 7], ערכו), אשר לדבריו נודעת חשיבות לתולדותיו של ר' בצלאל אשכנזי. על פי עדותו, נעשה כל הכתוב בשטר בפני בית דינו של ר' בצלאל [אשכנזי], ומכיוון שרשום בשטר תאריכו המדויק: כ"ב באב שמ"ח, אנו למדים שבזמן הזה נמצא ר' בצלאל אשכנזי במצרים. על עלייתו לירושלים ועל נסיעותיו בין מצרים וירושלים

לאחר מכן, ראה: א' יערי, שלוחי א"י, ירושלים תשי"א, עמ' 225-227. ואין להאריך בכך כאן.

בפנינו עדים חתומי מטה הודה היקר ומעולה כה"ר אברהם אריפול יצ"ו שאחר כל חשבון נשאר חייב להחכם הנעלה כמה"ר יעקב קשטרו נר"ו שנים וחמשים פרחים זהב ויניצי' זקפם עליו חוב גמור ומלוה זקופה מעכשיו, ושעבד כל נכסיו שקנה ושיקנה, מקרקעי ואגבן מטלטלי, שיהיו אחראין וערבאין לפרעון המעות הנז'. וכל זמן ששטר זה קיים בידו האמין אותו עליו ועל יורשיו אפי' קטנים, ויגבה המעות הנז' בלא שבועה. גם הודה כ"ר אברהם הנז' שאין לו ביד החכם הנז' כלום, ושכל מה שנכנס ליד החכם הנזכר מהמקומות שהיו ביד כ"ר אברהם אריפול הנז', הן בשותפות המנוח כה"ר אברהם נ"ע, הן מהמקומות שהיו ביד כ"ר אברהם אריפול הנז' לברו, הן על ידו הן ע"י שלוחיו ואנשיו, הן מעות הן דבר אחר, הכל הגיע ליד כ"ר אברהם אריפול הנז' בשלמות מכל וכל, ולא נשאר לכ"ר אברהם אריפול הנז' על החכם הנז' שום דין ולא תביעה ולא טענה ולא ערעור משום צד בעולם, לא על פה ולא בשטר ולא בפתקא ולא בכתב יד ולא בפנקס ולא בגוים ולא ביהודים ולא בשום צד ואופן בעולם, לא מצדי ולא מצד כ"ר אברהם מדור הנז' ולא מצד אנשיהם ולא מצד שלוחיהם ולא משום צד אחר בעולם, ולא שום חשבון ולא טעות חשבון ולא שארית חשבון ולא שבועה ולא גלגולה ואפילו חרם סתם, מיום שנברא העולם ועד היום. ופטר אותו פטור גמור ומחל לו מחילה גמורה שרירא וקיימת מעכשו, מחילת שמים ומחילת בריות דלית בה חזרה כלל מיומא דנן ולעלם בלי שיור ותנאי בעולם, באופן שלא נשאר לו על החכם הנז' כלום בשום אופן בעולם. גם הודה החכם הנז' שלא נשאר לו על כ"ר אברהם אריפול הנז' שום דין ולא תביעה ולא טענה ולא ערעור בשום אופן בעולם ולא על פה ולא בשטר ולא שום דבר בעולם מיום נברא העולם ועד היום, זולתי השנים וחמשים פרחים הנז' בלבד. וקבל עליו כ"ר אברהם אריפול הנז', שכל ערעור ותביעה וטענה שיבאו להחכם הנז' מכל אדם שבעולם מצד איזה דבר מהנזכר לעיל באי זה זמן ובאי זה אופן שיהיה, יסלקנו מעליו סילוק גמור בגופו ובממונו, וקנינו מיד החכם וכ"ר אברהם אריפול הנז' על כל הכתוב עליהם לעיל, קנין שלם מעכשו כתקון חז"ל דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי, ברצונם ומרעתם בלי אונס כלל, בבטול כל מיני מודעות שבעולם ובפיסול כל עדיהם מעכשו כדעת הרשב"א ז"ל. גם קבל עליו כ"ר אברהם אריפול הנז' בחרם חמור וגמור ובשבועה חמורה בשי"ת ע"ד המקום ב"ה וע"ד הנשבעים באמת וע"ד החכם הנז', שלא לערער על שום דבר מהכתוב לעיל שום ערעור בשום זמן ובשום אופן בעולם, לא על ידו ולא על ידי זולתו, לא בגוים ולא ביהודים. והיה זה ביום שני שנים ועשרים יום לחדש מנחם שנת שמח"ה ויצירה פה מצרים. והכל שריר וקיים יוסף ברכ"ה מאיר סומך הכהן ס"ט.

כל מה שכתוב למעלה עבר בפני בית דין כמה"ר בצלאל נ"ר, ויותר מהחומרות הנז' קבל עליו הר' אברהם הנז' לקיים כל הכתוב, והנני מעיד על הכתוב למעלה. נאום הצעיר יום טוב מטראני.

